

החינוך בישראל ובארה"ב

דברים בטקס קבלת תואר "עמית כבוד" בכנס ארגון המורים הדתיים בישראל

נחום לאם

נשיא "ישיבה אוניברסיטה", ניו יורק

הפלא ופלא: הנה מדינה אשר בעית השלום היא כמעט הנושא היחידי בכל כנס, בכל אסיפה, בכל פגישה מקרית, אפילו בשיחה קלה שבין איש ואשתו. ישראל היום היא חברה שהיא כקדירה רותחת שאינה נחה מרתיחתה אפילו לרגע. והתקופה היא עידן שפוליטיקה ומדיניות נוגעות ישירות לחיי כל אזרח ואזרח. מידת החום של הויכוחים עולה משעה לשעה, והמתח והכעס והדאגות מתגברים, והכל בקולי-קולות.

ובסביבה שכזאת מתאסף קהל נכבד של אנשים נבונים במעמד נכבדי האומה, לגמור את ההלל על מספר אנשים ונשים יקרים, שכל מלאכתם נעשית בצנעה ובהשקט, וכל חייהם מוקדשים לנושא צנוע ושליו: החינוך. היתכן דבר שכזה? האם אינו אבסורדי?

והתשובה היא, ייתכן וייתכן, ואין שום אבסורד בו! אדרבא, מגיע לכם יישר-כוח על הכישרון לגזול שעתיים מן ההווה הרועש והסואן לטובת העתיד המעורפל לטווח ארוך, ולהכיר שהעתיד הזה ייחרץ לפי טיב החינוך של בנינו ובנותינו לא פחות מאשר על ידי ההחלטות הגורליות במישור המדיני והפוליטי. הנושא שלכם-שלנו הוא: נשמת העם כולו. אסור, וגם אי אפשר להזניח, ואפילו לדחות את דרישות הנפש היהודית לעוד שנה ולעוד שנה. תשואות חן חן לכם!

רק דבר אחד אינני מבין: מדוע בחרתם בי, איש הגולה, לכבדני ברשימה המרשימה הזאת של "יקירי החינוך הדתי". יודע אני שיש גדולים וטובים ממני שמגיע להם כבוד זה של "עמית כבוד". אלא שבכל זאת קיבלתי את הצ"ש הזה מפני מעשה שהיה. מספרים על הרי טרומן, שהיה אז נשיא ארה"ב, שהזמין אדם למשרדו למנות אותו כראש מחלקה חשובה בממשלה. הלה התפאר בכבוד שניתן לו, אבל מתוך נימוס התחיל לסרב ואמר, "אני מכיר לפחות מאה אנשים חשובים ממני שמגיע להם הכבוד הזה." הנשיא טרומן השיב, "אמנם כן, אבל טלפנתי לכל אחד מהם, וכולם סירבו..."

האמת, לא ענווה פסולה, ואף לא ענווה כשרה מדברת מתוך גרוני, כשאני אומר שכבוד זה שחלקתם לי, לא לי כיחיד מכוון, אלא לי כנציג ציבור חשוב בארה"ב, כלומר, החינוך הדתי שהוא מקביל, בערך, לחינוך הדתי-לאומי בארץ. ואני מברך אתכם על ההכרה שיש להדק את הקשרים עם זרם חינוכי זה בארה"ב, קשר שיש בכוחו להביא תועלת למוסדות החינוך השונים, לעם כולו, ובעיקר - לתלמידים גם הכא גם התם.

מה טיבו של החינוך בזרם זה שלנו בארה"ב? רובו ככולו של החינוך היסודי וההתיכוני עוצב בדמות התכנית שפיתחו מיסדי ישיבה אוניברסיטה. מוסד זה, שנוסד בשנת 1886, עוד בצעירותו חידש את התכנית הכפולה של לימודי קודש ולימודי חול בתיכון שלו. אחר כך

הועברה התכנית לרמה של השכלה גבוהה. ה"פטנט" החדש היה: שעות הבוקר ולפני הצהריים, כאשר התלמיד ער ורענן, מוקדשות ללימוד התורה ברמה דומה לכל הישיבות המפורסמות; והשעות של אחר הצהריים מוקדשות ללימודי חול – לשם תרבות כללית או ללימוד מקצועי, נוסח האוניברסיטאות בעלות שם בארה"ב. למותר להגיד שהנושא הישראלי מאוד קרוב לנו, ותוכיח על זה העובדה שאחוז העולים מבין בוגרינו עולה על זה של כל מוסד חינוכי אחר באמריקה ואולי בעולם.

תכנית כפולה זו אמנם קשה לתלמיד ומעמיסה עליו פי שניים ממשא של ישיבה רגילה או אוניברסיטה כללית. העול החינוכי והאינטלקטואלי אינו קל, לא רק לגבי השעות הארוכות, אלא גם לעניין המתח בין שניהם, הסתירות וההתנגשויות והעימות בין שני עולמות שונים. אבל אין מנוס ממנו. זו הדרך היחידה לרכוש שתי תרבויות – של קודש ושל חול – בשיטה החינוכית שאנו דוגלים בה: "תורה ומדע". המטרה החינוכית היא לא סינתזה ומיזוג שלם, ולא סכיזופרניה ופילוג פנימי, אלא דו-קיום הדורש מן המורה ומן התלמיד להתמודד גם עם בעיות אינטלקטואליות ומטפסיות העומדות ברומן של עולם, וגם עם אתגרים מעשיים יום-יומיים.

דומני שכדאי להרחיב את הדיבור קצת על דפוס החינוך שלנו בתקווה שהדבר יביא תועלת גם לכם. ומלכתחילה הנני מתנצל לפניכם: אינני בקי כלל וכלל בבעיות המקצועיות והטכניות והקיומיות הפוקדות אתכם. מה שלמדתי מן העיתונות, מכתבי-עת ומשיחות עם עמיתים ישראלים אין בו אפילו חצי מן המינימום המתיר לאורח מחו"ל שנטה ללון להטיף לכם.

תרשו לי אפוא רק לשרטט כמה מן המושגים והרעיונות היסודיים של החינוך שלנו בארה"ב, וממה נפשך: אם זה נוגע לכם, הרשות בידכם ליישם אותם למציאות החינוכית של החמ"י. ואם לאו – קבלו את דברי כדו"ח עיוני בלבד על "כל מה שרצית ללמוד על החינוך הדתי המודרני בארה"ב" – תוך עשרים דקות...

כפי שאמרתי, עיקר החידוש שלנו הוא בתכנית הכפולה לאורך רוב שנות התלמיד בתור תלמיד. ויצוין ששיטת "תורה ומדע" איננה אצלנו פשרה בין האידיאלים היהודיים הטהורים שלנו לבין המציאות החילונית שאנו חיים בתוכה. במונחים הלכתיים: היא לכתחילה, לא בדיעבד, וזאת מנקודת ראות יהודית אמיתית שיש לה תקדימים מכובדים בתולדות המחשבה היהודית המקורית. אינני רוצה להרחיב את הדיבור על זה, מאחר שכבר פרסמתי ספר שלם באנגלית על הנושא, ואני תקווה שבעוד זמן-מה יצא לאור הספר בתרגום לעברית. אבל נקודה אחת כדאי להדגיש: אם אמנם לימודי חול לדעתנו אינם פשרה בלבד, ובהנחה ש"ת"ת כנגד כולם", הכרח שלימודים אלה יהיו בעומק ובהבנה, ולא בשטחיות כאילו בכורח הסביבה. גם לימודי המדע, הספרות והמחשבה הכללית יש להם ערך עצמאי במסגרת היהדות של תורה, אותה תורה שכוללת לא רק ספר שמות וויקרא ובמדבר ודברים על כל המצוות והדינים שבהם, אלא גם ספר בראשית על בריאת העולם והאדם והעמים כולם. אם אין לימודי חול אלה ברמה מספקת, אינם אלא בזבוז זמן וגם ביטול תורה. ונוסף לזה נקודה

מעשית: בלי חינוך מעמיק בלימודים כלליים, ההורים החשים לעתידם של בניהם בשוק ובתעסוקה יעדיפו לשלוח אותם לבתי ספר חילוניים לגמרי בכדי להתפרנס בכבוד.

עם כל זה, אני מוכרח להדגיש: אין לחשוב אפילו לרגע שיש שוויון ערכים בין תורה ומדע. עם כל הכבוד שאנו רוחשים ללימודים הכלליים, לימוד התורה תופס מקום בראש כל הערכים. איך אמר יהודה לשליט מצרים על בנימין ב"ויגש"? "לא יוכל הנער לעזוב את אביו, ועזב את אביו ומת". אם הנוער היהודי – הן בישראל והן בחו"ל – יעזוב את אביו, את המורשת המקודשת של אבות האומה משך כל תולדות עמנו, אם יטוש את השורשים הדתיים והלאומיים של עם ישראל, "ומת", לא יוכל להתקיים בתור יהודי, ומוכרע ח"ו להיטמע בין העמים בתרבות האלילית המודרנית השולטת ברוב העולם.

אכן, תורה קודמת למדע, ואם לימוד המדע דורש עמקות ושורשיות, ק"ו שהוא הדין בלימוד התורה. שטחיות ות"ת – הם שני הפכים. הבעיה של הזהות היהודית בין הכא בין התם, לא תבוא על פתרונה ע"י הוראה של יהדות בקצה המזלג. המשך של כל העם כעם יהודי דורש ממנו לימוד התורה לא כנושא אקדמי, ולא כסיפור היסטורי של העבר הרחוק, אלא בידיעה ש"הם חיינו ואורך ימינו".

זה דורש מן המורה שיתמסר להעניק לתלמידו את הערך של עומק התורה, עד שיחדיר בו את הרצון ללמוד תורה בעצמו. הורו לנו חז"ל: "העמידו תלמידים הרבה". ומו"ר הגר"ד הלוי סולובייצ'ק זצ"ל באר: "העמידם עד שיוכלו ללמוד בעצמם", העמד את התלמיד על רגליו; שירגיל המורה את התלמיד להבנה בלימודו עד שתהיה לו התשוקה ללמוד ולהתקדם בתורה בעצמו. יש בתורה אוצר של קסם וחן וכוח משיכה, אוצר המנוצר לכל מי שזכה ללמוד להתעמק בתורה, כל אחד לפי יכולתו ובדרגה שלו. תלמיד שכזה לא במהרה יטוש, לא את אלקיו ולא את עמו.

קראתי שמפקדים בצה"ל קובלים על הרבה מן החיילים שלהם שחסרה להם מוטיבציה לאומית, מדברים על "מימוש עצמי", כאילו כל העולם סובב והולך סחור סחור לעצמם, ל"אנכי" של האיש הפרטי, והם אדישים לגבי אידיאלים שהם למעלה ממנו. המוטיבציה של הכיפות הסרוגות היא לגמרי שונה: לא מימוש עצמי, אלא – החיים בתור שליחות. השאלה שהם שואלים את עצמם היא: "מה ואיפה אני יכול לתרום יותר". כך היה פעם אצל בני הקיבוצים. יודע אני שכמו כל הכללה, אין הכללה זאת תופסת, לא לגבי כל הנוער החילוני ולא לגבי כל הנוער הדתי. אבל זה אני כן יודע: בין אם מדובר במדינת ישראל, בין אם מדובר בתפוצות, בלי השתרשות באידיאלים נשגבים סרנצנדנטאליים, לא תיתכן תפיסת החיים כשליחות ובלי תפיסה זאת של החיים כשליחות, יגדל דור בארה"ב שאין לו שום אינטרס במדינת ישראל ושום רגש של קירבה ליהודים בכלל, ויגדל דור בישראל שלמעשה יהיה כנעני ולא יהודי, ויסתכל ביהודים גם בארץ וגם מעבר לגבולות הארץ לא בציונות אלא בציוניות, ברגש של גאווה וביטול ועימות. "לא יוכל הנער לעזוב את אביו, ועזב את אביו ומת".

ועוד נקודה שהיא מאוד קרובה ללבנו בארה"ב, ואין ספק שגם אתם מתלבטים בבעיה זו: המשך של לימוד התורה והיהדות גם לאחר שיסיים התלמיד את חוק לימודיו בתיכון. סימן

מובהק להצלחה או לכישלון של כל שיטת חינוך בתיכון הוא – אם התלמיד ממשיך ללמוד ברמה יותר גבוהה.

בארה"ב, ובעיקר אצלנו בישיבה אוניברסיטה, אנו עושים את כל המאמצים להשפיע על בוגרי התיכונים שלנו להישאר בין כותלי הישיבה למשך שנות הלימודים באוניברסיטה, ואנו מסתייעים ב"חוויה הישראלית", כלומר, יותר משלושת רבעי בוגרי התיכונים של מוסדנו, בין בנים בין בנות, מקדישים לפחות שנה אחת ללימוד בא"י, בישיבות ובמכללות למיניהן. והניסיון הזה הצליח למעלה מכל ציפיותינו.

ולבסוף, הערה על התשתית הפילוסופית של התפיסה היהודית הסגולית והאופיינית של החינוך, מושג המבליט את התפקיד המרכזי של המורה בעיצוב דמות הדור הבא. המאבק בין היהדות והיווניות לא הצטמצם לשדה הקרב, בו ניצחנו – וחנוכה מנציח כל שנה ניצחון זה. גם לא הצטמצם לחופש של הדת בכלל (כפי הנוסח המודרני) או לרשות לקיים מצוות פרטיות. המאבק גם התפשט למישור הרעיוני האידילוגי והפילוסופי, ומזה נבעו השלכות מיוחדות גם למערכת החינוך. וגם זה חלק של המסר של חנוכה לדורנו. חכמי יוון, בעיקר מאסכולת אפלטון, החשיבו את ההווה מעל להתהוות ואת המטרה מעל לאמצעים המגיעים אליה, ואילו חכמי ישראל ראו ערך גדול יותר באמצעים מעל למטרה, בהתהוות מעל להווה עצמה, בתהליך הפעיל מעל למגמה המבוקשת.

יוצא מזה, שלחכמי יוון העיקר הוא החומר השכלי כשלעצמו ולא הפרוצס האינטלקטואלי המוביל אליו, כי החומר השכלי – כלומר, מכלול האידאות הנכונות – הוא תכלית בפי עצמו. אבל מה שהיה מקובל על חכמי יוון כמובן מאליו, לא היה מקובל על חז"ל. הם קבעו "תלמוד תורה כנגד כולם", שלימוד התורה הוא המצוה החשובה ביותר. אבל עם כל הכבוד שרחשו חכמינו לתורה כתכלית החיים (ולזה הקדשתי ספרי "תורה לשמה" לפני כמה שנים), הבחינו שהמצוה היא לא כל כך הידיעות שאדם רוכש לעצמו, אלא הדרך בה הוא מגיע לידיעות אלה, דהיינו החוויה האקטיבית של לימוד ולא רק המצב הפאסיבי של עצם הידיעה בתורה. כלומר, ההתהוות הייתה יותר חשובה להם מההווה. וזה חדר לסגנון השפה: במקום להשתמש במלה "חכם", התפתח השימוש במונח "תלמיד חכם", כלומר – חכם הוא מי שיודע, ואילו ת"ח הוא מי שלומד, שמתייגע בכדי להגיע לידיעה, ות"ח הוא הוא האידאלי היהודי.

בהקדמתו לביאור הגר"א על ספרא דצניעותא, מוסר רבי חיים מוולוז'ין סיפור נפלא על אחיו הצעיר, ר' זלמן, שהיה עילוי עצום ונפטר בחצי ימיו, והגר"א, אשר שני האחים העריצו אותו כרבם המובהק. יום אחד אמר הגר"א, אשר כידוע היה מגדולי המקובלים של הדורות האחרונים, אל הגר"ח, פחות או יותר בלשון הזה: "תגיד לאחיך זעלמעלע (כך קראו לו באידיש), שמלאכים ישכימו לפתחו בחלום הלילה וירצו למסור לו סתרי תורה (דהיינו, לברר לו סוגיה הלכתית שנתקשה בה), וצווה לו שיבריא אותם, שאם כי נכונים דבריהם, לא יתרצה לקבל תורה אפילו היא אמת, אם לא עמל בה בעצמו עד שהגיע להבנה נכונה". עד כדי כך!

ועוד: תלמידו המובהק של בעל "תרומת הדשן" מספר לנו שאז, לפני חמש מאות שנים באשכנז, המציאו כמה בחורים אמידים שלמדו תורה איזה שולחן מסתובב כך שיהיה קל לבחור ספר מיוחד מבלי לקום מן הספסל, ועל זה כתב רבם, "אותם הבחורים העשירים והמפונקים... לא טוב הם עושים. אדרבה, כשמבקש אחר הספר ובא לו בטורח גדול זכור באותו מעשה מה שרוצה ללמוד" – הערה פקחית גם מבחינה פסיכולוגית. (אני מכיר טובה לידידי ר' חיים זוהר נ"י שהראני מקור זה.)

בתפילת "על הנסים" שחזרנו עליה כל שמונת ימי חנוכה, אמרנו שהיוונים רצו "להשכיחם תורתך", ובעזרת ה' נפלו בידנו: "גיבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים ורשעים ביד צדיקים וזדים ביד עוסקי תורתך". שינוי לשון זה של מחבר הפיוט אינו אומר אלא דרשני: אם האויבים רצו "להשכיחם תורתך", היה לפייטן לומר שנמסרו זדים ביד "זוכרי" או "יודעי" תורתך. ואם כבר "עוסקי" תורתך, היה לו להכתוב לשונאינו הרצון למנוע ממנו העסק בתורה. אלא הוא שאמרנו: מגמת היוונים הייתה לבטל את התורה כקובץ של רעיונות ודינים ואמונות, כי אצלם הידיעה היבשה היא העיקר. ועל כן מתאים להם הביטוי "להשכיחם תורתך". אבל אנו היהודים מעדיפים את הדרך מעל למטרה, את ההתהוות מעל להוויה, ואצלנו העיקר והיסוד של יהדות הוא הלימוד, ההתעסקות, היגיעה והעמל והטורח והעבודה הקשה המפריכה את שרידי המוח כביכול. לפיכך: "זדים ביד עוסקי תורתך".

ועוד השלכה מעניינת היוצאת מזה: מכיוון שלפי אפלטון וחכמי יוון הידיעה מעולה מן הלימוד, ואף שהלימוד הוא הכרחי למטרת הידיעה בכל זאת הוא משני בערך אל הידיעה עצמה, לכן העדיפו חינוך מבוגרים, שהגיעו כבר לדרגה של חכמים, מעל לחינוך של קטנים. חינוך קטנים, ככל שהוא חיוני להכשרת החכמים של הדור הבא, אינו בעל ערך עצמי. ולפיכך הניחו היוונים את עבודת ההוראה של קטנים – לעבדים. וכך מצינו כמה פעמים במדרשים שעבד זה או אחר של יוני היה "פדגוג" – מונח שעבר גם לעברית ולאנגלית ולשאר שפות המערב כאות כבוד. אבל למעשה, היה הפדגוג עבד לאביו של התלמיד – עבד ולא אדון. ואצלנו היה הפוך. דווקא בגין התהליך האטי וההדרגתי של חינוך של התלמיד הצעיר, הפך חינוך הקטנים למצוה מן המובחר, ובהשוואה לכל שאר העמים מסביב לנו הצטיינו אבותינו במידת התמסרותם לחינוך בניהם. והמורה של הקטן לא היה עבד, אדם בלי סטאטוס, אלא "רב", דהיינו אדון, אישיות נכבדת בציבור.

וראה זה פלא: כשבא הרמב"ם לחבר הלכות ת"ת, הוא מתאר בשלוש ההלכות הראשונות של פרק א' את הדינים השייכים לחינוך בן ונכד ובנים אחרים. ורק אחר כך, בסוף הלכה ד', הוא כותב, "שכשם שמצווה עליו ללמד את בנו, כך הוא מצווה ללמד עצמו". כל כך נפלא! – החיוב ליהודי ללמוד תורה נובע מהלכה הקודמת לה, דהיינו, המצוה ללמד תורה לקטנים! ואם אמנם כך הם הדברים, עומד המורה במרכז העניינים, כי למבוגרים יש צורך לחברים ועמיתים ולא דווקא למורים, אבל חינוך צעירים לא ייתכן בלי המורה. על המורה תלוי עתידם של תלמידיו, כי הוא הוא המכשיר אותם, המנהיג אותם בדרך הארוכה והקשה, והמראה להם שעצם הקשיים בהבנה וההתגברות על הקשיים היא הניצחון הרוחני-שכלי הכי גדול, והעמל ברכישת ידיעות הוא יותר חשוב מהידיעות עצמן.

תלמיד שעבר חוויה שכזאת, בהדרכת מורה נבון שבעצמו ספג את כל האתוס והמוסר היהודי מדורי דורות, במישרין או בעקיפין, ירצה להמשיך בלימודיו, ידע להעריך אל נכון כישרונות אלה שלימדו אותו, ויהיה גם לומד תורה, גם שוחר תורה לאורך חייו. תלמיד שכזה לא יסתפק ב"מימוש עצמי"; הוא יסתכל על חייו כעל שליחות, וינסה בכל כוחותיו הנפשיים לגלות מהי השליחות המיוחדת שלו, איך יוכל לעבוד את אלקיו, לתרום לעמו ולעולם כולו.

דומני שכבר הארכתי יותר מדי. לא בושתי, וגליתי לעיניכם את כל מה שאני יודע על החינוך בפחות מחצי שעה...

ותרשו לי לסיים כפי שהתחלתי, בהבעת תודה מעומק לבי למארגני הכנס, השופטים, הנשיא והרבנים הראשיים וכל אנשי המידות ואנשי המעלה שבאו להשתתף בטקס, על הכבוד הגדול שנתתם לי ואינו מגיע לי, ועל הכבוד לשאר המורים החשובים מאוד שקיבלו פרס "יקיר החינוך הדתי" שללא צל של ספק מגיע להם. מי ייתן וכל מאמצינו לגדל דור דעה אשר יהיה מסור לאלקיו ולתורתו, לעמו ולארצו, יתברכו בהצלחה כך ששוב לא ניאלץ להתווכח על שאלות כגון מהי ואיך מחזיקים את הזהות היהודית, ואיך מבטיחים את ההמשך של היהודים והיהדות נגד גל נישואי התערובת וההתבוללות – סכנה מאוד מציאותית בגולה, ומי יודע מה יהיה כאן בארץ.

ירבו כמותכם בישראל, ידידי ועמיתי, ואז מתוך שלום ושלווה מבית ומבחוץ נוכל להרים את קולנו בשמחה ובנחת רוח ולקרוא "נצח ישראל לא ישקר" – ומיד אחר כך לחזור לחדר הלימודים, לכיתה ולתלמידים, ללמדם ולהדריכם – כי אין לך מלאכה יותר נקה, יותר משביעה את הרצון, יותר אצילה, יותר קרובה לאבינו שבשמים שגם הוא "מלמד תורה לעמו ישראל..."

